

नेपालीपनको कथाव्यथा

नेपाल राज्य र नेपाली समाजले नेपालीपन^{१९}को निर्माणमा ठूलो लगानी गरेको छ । राजाहरू स्वयं अगाडि बढेर यस परिचयका चौहद्दीहरू खडा गरेका छन् । सेनाले सीमा विस्तार गर्न सघाएको छ । पुरेत-पण्डित जमातले आदर्श स्थापित गरेका छन् । योगी-सन्यासीहरूले स्थापित मान्यतालाई व्यापकता दिएका छन् । गुरूहरूले भव्य पाठ (मेटा न्यारेटिभ) निर्माण गरेका छन् । समग्रमा पुस्तौं-पुस्ता लगाएर नेपालीपनको अवधारणा स्थापित भएको छ । यस्तो स्थापित अवधारणालाई विनिर्माण गर्न पक्कै सजिलो छैन; तर विध्वंस गरे भनै ठूलो परिचयको संकट उत्पन्न हुने डर छ । त्यसैले नेपालीपनको शक्तिका आधारहरू अत्यन्त सावधानीका साथ पहिल्याउन जरूरी छ । नेपालीपनको कथा कम्तीमा राजा पृथ्वीको पालादेखि सुरु हुन्छ, जुन प्रक्रिया अद्यापि चालु छ ।

^{१९} जहाँ बसे पनि र जहाँ रहे पनि भाषा, धर्म एवं संस्कृतिका रूपमा नेपाली नै रही रहन सकिने अवधारणा ।

'असली हिन्दूस्थाना'

शाह खलकको उत्पत्तिबारे अनेक थरी अड्कल काटिएका छन् । दरबारिया इतिहासकारहरूले शाह वंशको जरालाई राजपुतानाका राजकुलहरूसँग जोड्ने गर्दछन् । त्यस्तो अर्थ्याइलाई सोभै नकार्न सकिँदैन; किनभने एक हजार वर्षभन्दा बढी अवधिसम्मको मुसलमान साम्राज्यबाट विभिन्न कारणले गर्दा कैयन् हिन्दू सम्भ्रान्त एवं सैनिकहरू मैदानी इलाकाबाट भागेर हिमालका डाँडाकाँडामा लुक्ने गर्दथे । ती मध्येकै कुनै शाखाले भिरकोट, गलकोट, वा गोर्खामा डेरा जमाएको हुन सक्दछ । अर्कातिर, केही गाथाकारहरूको अनुमानअनुसार गोर्खाका शाह राजाहरू मूलतः मगर हुन् जो अन्य राजपरिवारसँगको बिहेवारीले गर्दा कालान्तरमा ठकुरी कहलिए । यो तर्क पनि कमजोर छैन किनभने ठकुरी जात हिन्दू वर्ण व्यवस्थाका क्षत्रियहरू नै हुन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न सक्ने कुनै पक्का आधार अद्यापि भेट्टाइएको छैन । एउटा अर्को अनुमान के हो भने हालको भारतको उत्तरप्रदेशको गोरखपुर आसपासको कुनै लडाका परिवार आफ्ना इष्टदेवता गुरू गोरखनाथको प्रतिमासहित उत्तरतिरको पहाड उक्लिएको हुन सक्दछ । सायद तिनी सन्यासी थिए, किनभने राजा पृथ्वीलाई समेत बनारसका पण्डाहरूले कश्यप गोत्र मात्र प्रदान गरे जसका बारेमा मैथिलीमा भन्ने गरिन्छ, 'छुटलफुटल सब कश्यप गोत्र !' अर्थात्, तय भइसकेका बाहेक जम्मै प्राणी कश्यप गोत्रमा पर्दछन् ।

शाह खलकको उत्पत्तिबारे गरिने जुनसुकै अड्कललाई आधार मान्ने हो भने पनि 'हिन्दू' परिचय त्यससँग जोडिएर आउँछ । स्रोत राजपुताना हो भने सायद ती शाक्त थिए — काली पूजक । मगर परिचयसँग पनि मातृपूजा मेल खान्छ । सन्यासी मूल हिन्दू धर्मको रक्षार्थ उत्पन्न भएको समावेशी संवर्गसँग सम्बद्ध छ । 'असली हिन्दूस्थाना'सँग राजा पृथ्वीको मोह अकारण होइन । हिन्दू पहिचानको व्यावहारिक उपयोगिता थियो : राजा पृथ्वीको उदयकालमा गंगा मैदानमा मुसलमान शासकहरूको एकछत्र साम्राज्यका कारण कामरूप कमाख्यादेखि वैष्णोदेवीसम्म आवतजावत गर्ने योगी सन्यासीहरूले महाभारत शृंखला भएर यात्रा गर्न सुरु गरेकाले मध्य पहाडमा शक्तिशाली मठमन्दिरहरूको उदय भइसकेको थियो । बंग, मिथिला, वैशाली एवं उज्जैनतिरका ब्राह्मणहरूको उत्तरतर्फको फैलावटले गर्दा शाक्त, शैव, वैष्णव एवं तान्त्रिक सम्प्रदायहरू पनि उल्लेख्य रूपले

प्रभावशाली भइसकेका थिए । यस प्रभावशाली जमातलाई नेपालमा संगठित हिन्दूकरण गर्ने सैनिक नेतृत्वको खाँचो थियो । तिनले राजा पृथ्वीको महत्वाकांक्षामा आफ्ना सपनाहरूको संसार देखे र गोर्खाका कविलाई मूलीको विजय यात्रा सुरु भयो । शाहहरूका सेनापतिहरूको क्षमताबारे प्रशस्त लेखिएको छ; तर नेपाल राज्यनिर्माणमा सबभन्दा ठूलो भूमिका सम्भवतः पण्डित, जोगी, सन्यासी एवं पुजारीहरूको अनौपचारिक तर प्रतिबद्ध गुप्तचर सूचना सञ्जालले खेलेको थियो । तिनको सक्रिय सहयोगविना मकवानपुरको सेन राजवंशसँग वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने वा भक्तपुरका मल्ल राजासँग मीत लगाउन सक्ने हैसियत सानो गोर्खाका दरिद्र शाहको थिएन । भानु जैसी, कुलानन्द जैसी वा उनी जस्तै अन्य गुरु, पुरोहित एवं पण्डित-पुजारीहरूको प्रभावबेगर अधिक बासिन्दा पुर्खा पूजक भएको समाजमा 'असली हिन्दूस्थाना'को परिकल्पना सम्भव हुन्थेन ।

राजा पृथ्वीको कविलाई 'असली हिन्दूस्थाना' सैनिक शक्ति एवं कुलधर्मको सर्वोच्चतामा आधारित भएर होला, उनको 'दिव्योपदेश' निरंकुश शासनको हातेपुस्तिका जस्तो छ ।^{२०} त्यस्तो शासन व्यवस्थाको उत्कर्ष 'विरे भोग्या वसुन्धरा' अर्थात् शूरोले पृथ्वीको भोग गर्छ भन्ने मान्यतामा टुंगिनु स्वाभाविक थियो । त्यस्तो दुस्साहसी व्यक्ति भने शाह राजवंशमा नभएर गोर्खा कविलाकै खस सैनिक खलकमा जंगबहादुर कुँवरको रूपमा देखापरे ।

बफादार सामन्त

राजा पृथ्वीले धार्मिक एकात्मकतालाई स्थापित गरेका थिए, जंगबहादुर कुँवरले भने सामाजिक एकरूपतालाई आफ्नो शासनको उद्देश्यका रूपमा अंगीकार गरे । त्यो उनका लागि जरूरी पनि थियो, किनभने तत्कालीन भारतमा उदाइरहेको बेलायती साम्राज्यका अगाडि गोर्खाली कविलाको एकछत्र सरदारको रूपमा उनले आफूलाई प्रस्तुत गर्न नसकेको भए जालभेलेले जेलिएको नेपाल खाडलमा उनको हबिगत मुख्तयार भीमसेन थापाभन्दा भिन्न हुने कुनै सम्भावना थिएन । जंगले कार्ल

^{२०} पृथ्वीनारायण शाहका 'दिव्योपदेश'का लागि अधिकारी (२०५९); आचार्य र नरहरिनाथ (२०६१) हेर्नुहोस् ।

मार्क्सद्वारा 'बेलायतीहरूको बफादार कुकुर'को उपमा पाएको कुरा किंवदन्ती मात्र हुन सक्छ, तर उनले मारिन सक्ने आक्रामक सिंहभन्दा आखेटमा भाग पाउने शिकारी कुकुर हुन मन पराए, जुन उनको 'लखनौ लुट'मा भएको सक्रिय सहभागिता र 'नयाँ मुलुक' बक्सिसमा पाएको दृष्टान्तले पनि देखाउँछ (हेर्नुहोस् राणा २०४७) ।

जंगको छनोटले गर्दा राजा पृथ्वीद्वारा प्रतिपादित असली हिन्दूस्थाना अवधारणा केही कमजोर भयो, किनभने उनले नेपालको सैन्य संरचनालाई फिरंगीहरूको दास बनाइदिए । तर त्यसको भरपाई उनले नयाँ भारदार, सामन्त एवं पारिवारिक बफादारहरूको सञ्जाल खडा गरेर गर्ने प्रयत्न गरे । घुमन्ते लडाका कुँवर-कविलाका खस भएकाले उनलाई न बेलायतीहरूको ताबेदारी गर्न गाह्रो भयो, न समुद्रको 'कालो पानी' तरेर फिरंगीहरूको मुलुक भ्रमण गर्न । उनको उत्थानमा राजा पृथ्वीको उदयकालमा जस्तो हिन्दू गुरु-पुरोहितहरूको कुनै भूमिका नरहेकाले परम्परागत धर्मशास्त्रलाई आधार मात्र बनाएर उनले मुलुकी ऐन जारी गर्न लगाए ।^{१९} त्यसपछि सत्ता धर्माधिकारीहरूको प्रभावबाट मुक्त भएर पूर्णतः सैन्य प्रमुख एवं बफादार सामन्तहरूको हातमा पुग्यो । राजा पृथ्वीका बफादारहरूले नेपाल उपत्यकाका नेवार सम्भ्रान्तहरूसँग सम्बन्ध सामान्य बनाउन सकेका थिएनन् । प्रतिस्पर्धी गोर्खाली कविलाका सरदारहरूलाई विस्थापित गरेर महाराज स्वयंलाई निष्क्रिय साभेदारका रूपमा व्यापार गर्ने प्रचलन जंगले सुरु गरे । यसले गर्दा राणा खलकको काठमाडौंका प्रभावशाली साहु परिवारहरूसँग सम्बन्ध सुध्रिँदै गयो ।

नयाँ सिक्का प्रचलनमा ल्याएर जंगले काठमाडौंको सर्राफखाना^{२०}मार्फत आयात व्यापारलाई आफ्नो हातमा लिए; स्थापित नेवार परिवारका साहु महाजनहरूलाई सञ्चालन कार्यमा संलग्न गराएर तिनको विश्वास जित्न पनि सफल भए । भनिन्छ, सोभै तत्कालीन ब्रिटिस भारतमा लगानी गर्दा उनको सम्पत्ति सार्वजनिक हुन सक्ने भएकाले उनले नेवार साहुहरूलाई आवरण (प्रक्सी) का रूपमा प्रयोग गरेर कलकत्तासम्म लगानी गरेका थिए ।

^{१९} जंगले लागू गरेको मुलुकी ऐनका लागि होफर (सन् १९७९) हेर्नुहोस् ।

^{२०} विदेशी मुद्रा लेनदेन गर्ने अड्डा (स्टिलर सन् १९९३) ।

यसप्रकार राजा पृथ्वीको असली हिन्दूस्थानालाई जंगले सैन्य-व्यापारी राज्यमा रूपान्तरण गर्न सफल भए । तर पुरेत-पण्डितहरू ग्रामीण क्षेत्रमा फैलिन सकेकाले हिन्दूकरणको गतिलाई भने जंगले नियन्त्रणमा लिन सकेनन्, वा चाहेनन् । उनको शासनकालपछि नेपालीपनको विकासक्रममा हिन्दू धर्म र राजाको केन्द्रीयतामा अरु दुई अवयव — भाडाका सैनिक एवं एकाधिकारवादी साहुकार — थपिए ।

'निमकको सोभो'

जंगले आफन्तलाई अर्ती दिएका थिए अरे : 'भोटे बलियो बलले, फिरंगी बलियो कलले, गोर्खाली बलियो छलले ।' हुन पनि जंग स्वयं चतुर खेलाडी थिए; आफ्नो शासन सुदृढ गर्न बेलायती 'रेजिडेन्ट'को राम्रोसँग उपयोग गरे । तर छलछामको राजनीतिमा कसको हात कुन बेला माथि पर्न जान्छ, यकिनसाथ भन्न कसैले सक्दैन । चन्द्र शमशेरको शासनकालसम्म आइपुग्दा नेपाल दरबार र सेना पूर्णतः अंग्रेजहरूको सेवक-संरचनामा रूपान्तरित भइसकेको थियो । पूरै भारतीय उपमहाद्विपमा बेलायतीहरूले आँखा चिम्लेर विश्वास गर्न सक्ने रजौटा नेपालको दरबार मात्र बाँकी रहेको थियो । यही यथार्थको कदरस्वरूप होला, बेलायतले नेपाललाई फरक अस्तित्व भएको राज्यका रूपमा छुट्टै सन्धिद्वारा स्वीकार गर्ने उदारता देखायो । र, बेलायती साम्राज्यको प्रतिरक्षामा सबभन्दा बेसी प्रजा जाति (सब्जेक्ट रेस) को रगत सम्भवतः गोर्खालीहरूले नै बगाए ।

प्रथम विश्वयुद्धका अनुभवले गर्दा बेलायतका रणनीतिकारहरूलाई भारतीय उपमहाद्विपका अन्य प्रजातिभन्दा गोर्खालीहरूको भिन्न परिचय स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता भनै टड्कारो रूपमा महसुस भएको हुनुपर्दछ । टर्कीको खिलाफत अन्त भएपछि भारतीय मुसलमानहरूको बफादारीमा कमी आउने डर थियो । मराठाहरू सन् १८५७ को सिपाही विद्रोह^{२३}देखि नै शंकाका घेरामा थिए । सोही

^{२३} सन् १८५७ मा भारतमा भएको सिपाही विद्रोहबारे थुप्रै लेखिएको छ (हेर्नुहोस् डेभिड सन् २००३, डेलरिम्पल सन् २००६, आदि) । सो विद्रोहमा नेपालको संलग्नताबारे राणा (२०४७) हेर्नुहोस् ।

बेलादेखि बिहारी एवं बंगालीहरूलाई अंग्रेजहरूले पूरै पत्याउन छाडिसकेका थिए । सिखहरूको अति-धार्मिकताले गर्दा प्रतिरक्षाबाहेक तिनको उपयोगिता अत्यन्त सीमित थियो । सम्भवतः त्यसैले बेलायती सेनाका रणनीतिकारहरूले गोर्खाली लडाकाहरूको आक्रामक छविलाई बढाइचढाइ प्रस्तुत गर्न सुरु गरे । र, गोर्खाली जाति निर्माणको बेलायती योजना सुरु भयो ।

पछि जो जसले जस्तो फुर्ती लाए पनि गोर्खाली पहिचानको मूल कार्यसूची बेलायतीहरूको थियो । हिन्दू धर्मको हनुमानी वैष्णव पताकालाई गेरु रंगबाट रातो बनाइसकिएको थियो । 'जय भवानी' उद्घोषले त्यसलाई आक्रामकता प्रदान गर्‍यो । गोर्खालीहरू उर्दू-हिन्दूस्थानी सिकेर भारतीय उपमहाद्विपका अन्य सिपाहीहरूसँग हिमचिम नबढाऊन् भन्ने सुनिश्चित गर्न गोर्खाली भाषा संवर्द्धनका लागि प्रयास गरिए । गोर्खाली भाषाले बेलायती सेनाका सिपाहीहरू माभ्र व्यापकता पाउनुमा अंग्रेज अधिकारीहरूको महत्वपूर्ण स्थान रह्यो । जनजाति सिपाहीहरूलाई हिन्दू धर्म स्वीकार्य बनाउन भने पल्टनका साथ खट्ने हिन्दू पुरोहित-पुजारीले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका थिए ।

चन्द्र शमशेरको शासनकालमा नेपालको छुट्टै पहिचान स्थापित गर्न तत्कालीन भू-राजनीतिले पनि सघाएको थियो । नेपालमा अझै पनि व्यापक रहेको 'नेपाली जाति' अवधारणा मूलतः जापानी भिक्षु इकाई कावागुचीको बौद्धिक प्रारूपमा आधारित थियो ।^{२४} स्वभावतः कावागुचीको राष्ट्रियता प्रारूप जापानको अनुभवमा आधारित थियो, र त्यसमा एकरूपता निर्माणको विषयलाई जोड दिइएको थियो ।

भिक्षु कावागुचीले चन्द्रलाई एकात्मक राज्य निर्माणका लागि अनुशासित सेना, शासनको एउटै भाषा एवं राज्यमा एकरूप शिक्षा लागू गर्ने व्यावहारिक उपायहरू सुभाएका थिए । सँगसँगै उनका पत्रहरूमा आर्थिक गतिविधि बढाउने सल्लाह पनि दिइएको थियो । चन्द्रले आशिक रूपमा भिक्षु कावागुचीका एकात्मकताका उपायहरू अवलम्बन गरे । तर, आर्थिक गतिविधि देशभित्र फैलियो भने आफ्नो नियन्त्रण कमजोर हुने डरले उनले लगानी भने बेलायत र भारततिर मात्र गरे; देशभित्र आधुनिक खेती वा उद्योगधन्दा बढाउनेतिर लागेनन् ।

^{२४} बौद्ध भिक्षु इकाई कावागुचीको नेपाल भ्रमणबारे सुवेदी (सन् १९९९) हेर्नुहोस् ।

सरकारी प्रयत्नद्वारा विक्रम सम्वत्को प्रवर्द्धन; राजाको सलामीकै रूपमै सही तर छुट्टै राष्ट्रिय धुनको निर्माण; गोर्खा भाषा प्रकाशनी समिति जस्ता काम थालनी गरेर चन्द्रले राष्ट्र-राज्य अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्ने आधार खडा गर्न भ्याए । उनको कामलाई त्यसपछिका राणा प्रधानमन्त्रीहरूले निरन्तरता दिंदै गए । कालान्तरमा चन्द्रले सुरु गरेको राष्ट्र-राज्य अवधारणा यति बलियो बन्न पुग्यो कि २००७ साल पछिको राजनीतिक परिवर्तनले समेत राष्ट्रियताको मूल परिभाषाको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरेन । निमकको सोभो गर्नेहरूले स्थापित गरेका 'राष्ट्रवादी' मान्यताहरूको शक्ति अझै कम भएको छैन ।

जातीय प्रतिविम्ब

भारतको स्वतन्त्रता आन्दोलनबाट प्रभावित नेपालको राणाविरोधी राजनीति पनि औपनिवेशिक आधिपत्यबाट मुक्तिका लागि संघर्ष गरिरहेका अन्य परतन्त्र मुलुकहरूको जस्तै थियो । भनिन्छ, औपनिवेशिक शक्तिविरुद्ध संघर्ष गर्ने स्वतन्त्रता सेनानीहरू जसलाई विस्थापित गर्न खोज्छन्, शासनको स्वरूप भने त्यसको नक्कल गर्न उत्सुक हुन्छन् । बेलायतको नियन्त्रणबाट मुक्त भएका धेरैजसो पूर्व उपनिवेशहरूमा राष्ट्रियता र राज्यको परिभाषा भण्डैभण्डै बेलायतको जस्तै छ भने फ्रैन्कोफोन मुलुक^{२५}हरूले फ्रान्सेली अवधारणालाई पछ्याएका छन् ।

स्वीकार्य भइसकेको नेपाली 'राष्ट्रियता' बलियो बनाउनका लागि शासनसत्ता परिवर्तन गर्न राणाविरोधी प्रजातान्त्रिक आन्दोलन भएको थियो । २००७ सालको क्रान्तिको उद्देश्य राष्ट्रियताको वैकल्पिक प्रारूप तयार गर्ने थिएन । त्यसैले जंगदेखि चन्द्र एवं देव शमशेरदेखि मोहन शमशेरसम्मका निरंकुश शासकहरूले निरन्तरता दिएको राजा पृथ्वीको प्रारूपलाई सामान्य फेरबदल मात्र गरेर २००७ सालपछि पनि आदर्श राष्ट्रियताका रूपमा स्थापित गरियो । त्यस्तो मानक परिभाषालाई आधुनिक रूप दिन आसाम, बनारस एवं कलकत्ताका नेपालीभाषी जोसिला युवाहरूले गरेका अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा परिष्कृत गर्ने कार्य भने सुरु भयो । यसप्रकार राज्यको स्वरूप परिवर्तन भए पनि तथाकथित 'नेपाली

^{२५} फ्रान्सको उपनिवेश रहिसकेका स्वतन्त्र राष्ट्रहरू ।

जाति/बाहेकका नेपालीहरूका लागि 'नेपाली राष्ट्रियता'को सार एवं चरित्र भने धेरै फरक महसुस गराउने किसिमको भएन ।

साम्राज्यवाद विरोधी सोचबाट प्रभावित बीपी कोइरालाको राष्ट्रियताको आदर्श पनि मूलतः चन्द्र शमशेरद्वारा स्थापित मान्यताहरूको आधुनिकीकरणमा मात्र सीमित हुँदै गयो । नेपाली भाषा, लवेदा सुस्वाल, राजाको प्रमुखता, सदृशीकरण^{२६} (एसिमिलेसन) एवं सांस्कृतिक राष्ट्रियता^{२७} जस्ता मुद्दाहरूमा बीपी उदार थिए, तर यस्ता मान्यताहरूलाई परिवर्तन गर्नुपर्ने पक्षमा उनी कहिल्यै रहेनन् । उनको राजनीतिक असफलताका धेरै कारणमध्ये सांस्कृतिक राष्ट्रियता एवं प्रजातान्त्रिक शासन स्वरूपबीच अन्तरनिहित बेमेल एउटा महत्वपूर्ण कारण हुनसक्छ । सांस्कृतिक राष्ट्रियता सामान्यतः अतीतमुखी हुन्छ । पुर्खाको गौरवगाथाले सांस्कृतिक राष्ट्रियतामा प्रमुखता पाउँछ । तर त्यस्ता 'गौरवगाथाहरू'बाट बाहिर परेका वा पारिएकाहरूविना प्रजातन्त्र चल्न सक्दैन । सांस्कृतिक एकात्मकताभित्र प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अटाउनै सक्दैन भन्ने होइन, तर त्यस्तो समाजमा 'अरू'को डर देखाएर अधिनायकवाद थोपर्न अपेक्षाकृत सजिलो हुन्छ । यो कुरा फ्रान्स, जर्मनी वा जापान मात्र होइन, विभिन्न कालखण्डमा बंगलादेशजस्ता देशहरूमा समेत देखिसकिएको छ ।

सम्भवतः सन् १९५० तिरको युगबोध नै एकात्मकता निर्माणमा आधारित थियो । विविधताले विखण्डन निम्त्याउन सक्दछ भन्ने डर कमजोर एवं निर्माणाधीन राज्यको लागि त्यति अस्वाभाविक होइन । तर, सांस्कृतिक राष्ट्रवादले गर्दा उत्पन्न भारत-पाकिस्तान विभाजनको विभीषिकाका प्रत्यक्षदर्शी रहिसकेका राष्ट्रिय नेताहरू नेपाल कहिल्यै पाकिस्तान जस्तो हुन सक्दैन, बरु बेलायत जस्तै संसदीय प्रक्रियामार्फत खुकुलो तर सुदृढ राष्ट्र बन्नेछ भन्ने कल्पनामा रम्नु अदूरदर्शिता थियो । राजा महेन्द्रले प्रजातान्त्रिक उदारता एवं सांस्कृतिक राष्ट्रियताबीच रहेको अन्तरविरोधलाई सही रूपमा ठम्याएर आफ्नो शासनसत्ताको

^{२६} प्रभावशाली समुदायले अन्य समुदायलाई आफू जस्तै बनाएर एकरूपता निर्माण गर्ने प्रक्रिया ।

^{२७} प्रभावशाली संस्कृति अनुसारका भाषा, धर्म, रीतिरिवाज एवं मूल्य र मान्यता सबैले अँगाल्ने पर्ने राष्ट्रियताको धारणा ।

निरन्तरताका लागि 'राष्ट्रवाद'रूपी अवधारणालाई बढी उपयुक्त ठहर्‍याए । र, नेपालमा 'सांस्कृतिक आधुनिकता'रूपी प्रयोगवाद 'नेपाली जाति' पुनर्निर्माणको प्रक्रियामा गएर टुंगियो ।

नेपालीपनको खाका र ढाँचा

बीपी कोइरालाले भित्र्याएको 'एबीसीडी (आसाम, बनारस, कलकत्ता र दार्जिलिङ) नेपाली' परिचयलाई रूपान्तरण गर्न राजा महेन्द्रले बेलायतको नभएर जापानको सिको गर्ने निधो गरे । सन् १९६० को दशकतिरको शीत युद्ध एवं वामपन्थी विस्तारलाई सांस्कृतिक उभारले मात्र रोकन सक्दछ भन्ने पश्चिमा धनी राष्ट्रहरूको गठजोडले अंगीकार गरेको नीतिले समेत राजा महेन्द्रको छनोटलाई प्रभावित गरेको हुन सक्दछ । बीपीको नेपाली परिचय प्रजातन्त्र सुदृढ गर्ने प्रकृतिको थियो; राष्ट्रियता निर्माणरूपी त्यसै सिक्काको उल्टो पाटोलाई महेन्द्रले राजतन्त्र अपरिहार्य बनाउनका लागि प्रयोग गरे । यसप्रकार यी दुबै थरी विचारधाराको द्वन्द्वमा समेत 'नेपाली जाति' भने मजबुत बनिरहने वातावरण बन्दै गयो ।

पश्चिमा विद्वान्हरूको सक्रिय बौद्धिक सहयोगले गर्दा होला, महेन्द्रको राष्ट्रियता प्रारूपलाई भाषाबाट विस्तारित गरेर कला, स्थापत्य,^{२५} धर्म, संस्कृति, प्रतीक एवं शासन व्यवस्थासम्म पुर्‍याउने प्रयत्नहरू सुरु गरिए । थांका एवं गलैँचा बुन्ने तिब्बती शैली नेपाली भए । प्यागोडा स्थापत्य नेपालीपनको प्रतीक बन्न पुग्यो । अपेक्षाकृत सहिष्णु एवं समतामूलक वैष्णव वा शैव सम्प्रदायको साटो आक्रामक शाक्त सम्प्रदायलाई राज्यले प्रश्रय दिने परम्परालाई पुनर्जागृत गरियो । राजदेवी मन्दिरहरू सेना, प्रहरी एवं प्रशासनको प्रत्यक्ष सहभागितामा बन्ने क्रम फैलिनै गयो । हिन्दू संस्कृतिलाई राज्य संस्कृतिका रूपमा प्रवर्द्धन गर्ने परम्परा बसाइयो । प्रतीकहरूसमेत राजतन्त्रको प्रमुखता स्थापित गर्ने किसिमले निर्माण गरिए । किंवदन्तीहरूलाई इतिहासका रूपमा प्रतिस्थापन गर्न 'वीर बलभद्र' एवं 'अमरसिंह थापा' जस्ता पात्रहरूलाई पुनर्जीवित गरियो । सन् १९६० को दशकमा सुरु भएको यस आक्रामक राष्ट्रियता निर्माणको प्रक्रियालाई पछि शिक्षाको

^{२५} वास्तुकला (आर्किटेक्चर) तथा निर्माण शैलीको सम्मिलित रूप ।

राष्ट्रियकरण गरेर सन् १९७० को दशकमा भनै तीव्रता प्रदान गरियो । राजाको प्रमुखता स्थापित गर्ने पञ्चायत शासन व्यवस्थालाई टेवा दिन सुरु गरिएको यस सम्पूर्ण प्रक्रियालाई 'नेपालीपन' नाम दिइएको थियो । आफ्नोपनमा आधारित यस परिचयमित्र 'अरूहरू' भनेर बहिष्कृत गर्न सकिनेका लागि कुनै ठाउँ थिएन ।

जातीयता निर्माणको 'नेपालीपन' अभियानले गति लिँदै जाँदा नेपाल 'वामपन्थ विरोधी किल्ला'को साटो उग्रवादका लागि उर्वरभूमि हुन थालेपछि सन् १९७० ताका उदार राष्ट्रियताका आधारहरूको खोजी नभएको होइन । सम्भ्रान्तहरूका फूलबारीमा रोपिने अन्य-स्थानिक (एकजोटिक) बिस्वाहरू जस्तै राजदरबारले मधेसी, शेर्पा वा राई, लिम्बू समुदायका छानिएका व्यक्तिहरूलाई राजनीतिमा प्रोत्साहित गर्न सुरु गर्‍यो । राजाको क्षेत्रीय भ्रमणमा स्थानीय संस्कृतिका भाँकीहरू प्रस्तुत हुन थाले । तर, त्यस्ता कदमहरूको मुख्य उद्देश्य एकरूप परिचयलाई बल प्रदान गर्नु थियो । बहुलता स्वीकार गर्नु थिएन ।

शिक्षा, संस्कृति एवं राजनीतिमार्फत सुरु गरिएको 'नेपालीपन' निर्माण प्रक्रियालाई आर्थिक रूपले समेत क्षमतावान् बनाउन राजा महेन्द्रले जंगबहादुरको राज्य-व्यापार संयोजन प्रारूपलाई पुनर्जीवित तुल्याए । राजपरिवारका सदस्यहरूको प्रश्रयमा सुरु गरिएको अनधिकृत आयात-निर्यात व्यापार होस् वा तथाकथित भन्सार छुटको 'मनाडे मनपरी'^{२९} कारोबार, नेपालीपन प्रवर्द्धनका नाउँमा सीमित व्यक्तिहरूले जे पनि गर्न पाउने स्वच्छन्दता पाउँदै गए । यसप्रकार 'नेपालीपन' एउटा यस्तो स्रोत बन्न पुग्यो जसलाई भजाएर खानेहरूको संख्या दिनानुदिन बढ्दै गयो । गुणात्मक रूपमा भने 'नेपालीपन'का पक्षधरहरूले बाँकी नेपालीहरूमा विश्वास जगाउन सक्ने चरित्र प्रदर्शन गर्न सकेनन् ।

राजा महेन्द्रको नेपालीपन प्रारूपको गुणदोष केलाउने काम अद्यापि भएको छैन । महेन्द्रलाई 'महान् राष्ट्रवादी' ठान्नेहरूको जमात नेपालमा सानो छैन । तर नेपाली राष्ट्रियताका सम्भाव्य दीर्घकालीन आधारहरूलाई कमजोर तुल्याउने सबभन्दा धेरै कामहरू सम्भवतः उनैको शासनकालमा सुरु गरिएको हो ।

^{२९} राजा महेन्द्रद्वारा मनाडका बासिन्दालाई भन्सार छुटमा सामान आयात गरेर व्यापार गर्न दिइएको मनपरी सुविधा ।

संसारका सबैजसो आधुनिक राष्ट्रहरूको जग फौजका शिविरहरूमा तयार भएका छन् । पृथ्वीको कविला पछि गएर गोर्खाली जाति पनि लडेरै बनेको हो । बेलायती साम्राज्यको सुरक्षाका लागि भाडाका सेना पाल्नुपर्ने दायित्वबाट मुक्त भएपछि नेपाली सेनालाई राष्ट्रिय बनाउन महेन्द्रले अग्रसरता देखाउन सक्दथे । सेनालाई अझ बढी अनन्य (एक्सक्लुसिभ) बनाएर उनले फौजको स्वीकार्यता समाप्तप्रायः गरिदिए ।

राजनीतिक प्रक्रिया – खासगरेर दलीय ऐक्यबद्धता एवं विभिन्न दलहरूबीचको स्वस्थ प्रतिस्पर्धा – स्वीकार्य राष्ट्रियता निर्माणको विश्वसनीय आधार हुन सक्दछ भन्ने कुरा तेस्रो विश्वका नवस्वतन्त्र मुलुकहरूमा देखिन थालिसकिएको थियो । नेपाललाई त्यस प्रक्रियाबाट भण्डै तीन दशकसम्म मुक्त राख्न खोज्दा राष्ट्रिय एकताप्रति पटककै संवेदनशील नरहेको कम्तीमा दुई पुस्ताका नेपालीहरूको मूल्य र मान्यता मूलतः सम्प्रदायिक नै रहने वातावरण निर्माण भयो । विजयी जातिको दम्भ बोकेको यो समूह 'मन त मेरो नेपाली हो' भन्ने खोत्रो भावनामा रम्यो । र, नेपालप्रतिको दायित्व बोधबाट उन्मुक्त भयो । आफ्नो राष्ट्रका लागि नरुने नेपालीहरूको मनस्थिति बुझ्न महेन्द्रको 'नेपालीपन' अवधारणालाई नकेलाई सम्भव छैन । महेन्द्रको राष्ट्रवाद नियति थियो वा कसैको षडयन्त्रमूलक कार्ययोजना, यसै भन्न सकिन्न । तर राजा वीरेन्द्रले निरन्तरता दिएको 'नेपालीपन' योजना अझै चालु छ, र त्यसलाई सुदृढ राष्ट्रियता निर्माणका लागि चुनौतीको रूपमा बुझ्न बढी उपयुक्त हुनेछ ।

दुर्भाग्यवश, कम्तीमा एउटा सिंगो नेपाली पुस्ताले आफ्नो सम्पूर्ण सृजनात्मकता एवं ऊर्जालाई मुलुकको मुहार बदल्न उपयोग गर्न सकेन । २०१७ देखि २०४७ सालसम्मको सम्पूर्ण प्रयास राष्ट्रलाई २०१५ सालको अवस्था (अर्थात् संसदीय व्यवस्था एवं बहुदलीय प्रतिस्पर्धा) तिर फर्काउनमै सीमित हुन पुग्यो, अगाडि बढ्ने मौका पाएन । महेन्द्रवादको विरोधमा ध्यान केन्द्रित गर्नु परेकाले प्रबुद्ध समूहसमेत विकल्प तयार गर्न असक्षम ठहरियो । वैचारिक रूपमा भण्डैभण्डै 'हराएको पुस्ता' भन्न मिल्ने २०१७-२०४७ सालबीचका युवाहरूले राष्ट्रियताबारे स्पष्ट धारणा बनाउन नसकेको मुख्य कारण त्यस कालखण्डको बौद्धिक खडेरीभित्र खोजिनुपर्ने हुन्छ ।